

Для цитування: Луценко О.Л., Гавриляка Н.О. Особливості усвідомлення власного життєвого шляху жінками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією // Соціальна психологія. – 2012. - №3. – С. 125-133.

УДК 159.922.1-055.2-055.34

Луценко Олена Львівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Гавриляка Надія Олександрівна,

магістр психології,

лаборант кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНОГО ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЖІНКАМИ З НЕТРАДИЦІЙНОЮ СЕКСУАЛЬНОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ

Анотація

Статтю Луценко О. Л. та Гавриляки Н. О. присвячено аналізу усвідомлення життєвого шляху жінками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. В дослідженні за допомогою інтерв'ю взяли участь 29 лесбіянок, 15 бісексуалок та 35 гетеросексуалок. Виявлено, що найбільш невизначений життєвий шлях властивий бісексуалкам, гетеросексуалки мають чітке та позитивне його бачення, лесбіянки очікують на ньому найбільше неприємностей.

Ключові слова: лесбіянки, бісексуалки, гетеросексуалки, нетрадиційна сексуальна орієнтація, життєвий шлях

Abstract

The article of O. Lutsenko and N. Gavriliaka is devoted to the analysis of life span realization by women with nontraditional sexual orientation. 29 lesbians, 15 bisexuals and 35 heterosexuals took part in the research. It was founded that bisexuals have less definite representation of theirs life span, heterosexuals have the certain and positive its vision and the lesbians expected the most quantity of problems on it.

Keywords: lesbians, bisexuals, heterosexuals, nontraditional sexual orientation, life span

Аннотация

Статья Луценко Е.Л. и Гавриляки Н.А. посвящена анализу осознания жизненного пути женщинами с нетрадиционной сексуальной ориентацией. В исследовании с помощью интервью приняли участие 29 лесбиянок, 15 бисексуалок и 35 гетеросексуалок. Обнаружено, что наименее определенный жизненный путь характерен для бисексуалок, гетеросексуалки имеют четкое и позитивное его видение, а лесбиянки ожидают на нем наибольшее количество неприятностей.

Ключевые слова: лесбиянки, бисексуалки, гетеросексуалки, нетрадиционная сексуальная ориентация, жизненный путь

За статистичними даними жінки з одностатевою сексуальною орієнтацією складають в різних популяціях в середньому 1-3 відсотки [9]. Говорити про точні дані по Україні зараз неможливо [10]. Але і приблизні 1-3 відсотки в абсолютному значенні – це вже велика частина суспільства. Невдалі спроби лікувати людей з гомосексуальною орієнтацією, її широка поширеність у тваринному світі та відсутність через неї погрози для життя та здоров'я привели до того, що у все більшій кількості країн або територій така нозологічна категорія виключена з переліку хвороб, легалізуються шлюбні союзи, одностатевим парам дозволяється всиновлювати дітей. В нашій країні гомосексуалізм офіційно вже не вважається хворобою та не переслідується як кримінальний злочин, але інших форм легалізації одностатеві сексуальні відношення не набули. Це призводить до того, що люди з одностатевою сексуальною орієнтацією майже позбавлені соціальної підтримки: їхні психологічні проблеми, пов'язані з побудовою життєвого шляху, міжособистісними стосунками, всим, що потребує для пошуку рішення відкрити інформацію про їхню індивідуальну сексуальну особливість, не можуть обговорюватися з членами родини, гетеросексуальними друзями,

вчителями або викладачами, керівниками чи співробітниками, соціальними працівниками тощо. Але іноді вони все ж таки звертаються до психолога і саме складність життєвих колізій, з якими вони стикаються, підштовхнула нас до проведення дослідження і вивчення особливостей їх життєвого шляху.

В роботах російських антропологів І. С. Кона [4] та М. Л. Бутовської [1] детально викладається біологічна та соціальна історія, причини, приклади одностатевих сексуальних відносин у людей та в тваринному світі. В американських та західноєвропейських дослідженнях, які присвячені саме аналізу життєвого шляху жінок з нетрадиційною сексуальною орієнтацією відмічається, що гомо- та бісексуальна молодь має більше проблем з психічним здоров'ям та більш схильна до суїцидальної поведінки [8]. Такі підлітки відчують низьку якість відносин з батьками та ровесниками, через що знижується їхнє соціальне функціонування. Вони схильні до віктимізації, готовності до заборонених речей в повсякденному житті, що знижує їх стійкість. В багатьох дослідженнях виявлено більше споживання алкоголю лесбійками, ніж гетеросексуалками. Романтичні та сексуальні стосунки для гомо- та бісексуальних жінок не менш важливі, ніж для гетеросексуалок. Дуже важливим є чинник можливості оформити легальний союз, що зменшує імовірність розпаду відносин. Багато гомосексуальних пар у дорослому віці визначають в якості головного пріоритету можливість стати батьками [8]. Російське дослідження відношення до людей з негетеросексуальною орієнтацією на робочому місці виявило більш позитивне ставлення до них з боку гетеросексуальних жінок, та більш негативне – з боку гетеросексуальних чоловіків [3]. В якості невирішених питань Ш. Паттерсон вказує на недостатню з'ясованість того, чи є гомо- та гетеро сексуальні орієнтації категорійними або континуальними (де бісексуальна орієнтація є перехідною); чи є вони постійними або змінюваними у часі, як впливає на них культура [8]. Наприклад, у дослідженні М. Даймонд отримані дані, що бісексуальність – це окрема орієнтація однакової привабливості жінок і чоловіків, а не експериментування або перехідна стадія до лесбійства. Бісексуальність є більш рухливою

орієнтацією, яка «перемикається» зі стану бісексуальності на стан невизначеності та зворотно більш часто, ніж до стану лесбійства чи гетеросексуальності. При цьому бісексуалки не менш ніж жінки з іншими орієнтаціями здатні до довготривалих моногамних відносин [6]. Вплив західного культурного контексту докладно викладений в книзі «Історія сексуальної ідентифікації» Ф. Хаммака та Б. Кохлера, де за допомогою методу вивчення нарративу порівнюються особливості життєвого шляху різних когорт гомосексуалістів, лесбіянок та бісексуалів протягом XX та початку XXI століть [7]. Дослідження К. Ханкок щодо психотерапії лесбіянок та геїв, які викладені у книзі «Лесбійська, гомосексуальна та бісексуальна ідентичність потягом життєвого шляху: психологічні перспективи» [5] показують, що часто така психотерапія є неадекватною. Багато психотерапевтів тяжіють до сприйняття гомосексуалізму як патології та пропонують «гетеросексуальність» в якості лікування. На думку Ханкок, психотерапевти мають більше знати про гомосексуальність та розробляти спеціальні підходи до таких клієнтів. В нашому більш ранньому дослідженні українських лесбіянок ми дійсно знайшли багато відмінностей, які відрізняють особистість лесбіянки від гетеросексуалки, зокрема більш вузьку андрогінну гендерну ідентифікацію, більшу асоціальність у сприйнятті себе та інших, яка імовірно є слідством їх маргінального положення в суспільстві, інтерпретацію ними чоловіків як слабких, жіночих та не маючих достатньої опори [2]. Такі особливості мають враховуватися психотерапевтами, якщо вони хочуть допомогти людині, що страждає. Виходячи з цього, мета нашої статті – визначити, як усвідомлюють власний життєвий шлях жінки з нетрадиційної сексуальною орієнтацією в українській культурі. Для цього їхні уявлення будуть порівнюватися з думками гетеросексуальних жінок.

Процедура дослідження. В дослідженні прийняли участь 79 жінок: 35-з традиційною, 29 з одностатевою та 15 з подвійною сексуальною орієнтацією. Вік досліджуваних: 20-55 років, середній вік гетеросексуалок – 28 років, бісексуалок – 24 роки, лесбіянок – 27 років.

Метод дослідження – індивідуальне стандартизоване інтерв'ю за переліком питань, які частково відрізнялися для жінок різних груп. Жінкам з нетрадиційною орієнтацією задавалися питання: 1) Коли Ви зрозуміли що маєте нетрадиційну сексуальну орієнтацію; 2) У чому «плюси» або «мінуси» вашої сексуальної орієнтації; 3) Чим Ви відрізняєтеся від жінок з традиційною сексуальною орієнтацією; 4) Як Ви відноситеся до чоловіків, які з ними складаються стосунки; 5) Як Ви бачите ваше майбутнє життя; 6) Чи вважаєте Ви одностатеві сексуальні відносини хворобою?

Жінкам з гетеросексуальною орієнтацією задавалися наступні питання: 1) Як Ви ставитеся до жінок з одностатевою сексуальною орієнтацією; 2) Чи виникало у Вас колись бажання спробувати себе в одностатевих сексуальних стосунках? Питання №3, №4, №5 та №6 співпадали з питаннями, які ставилися досліджуванним іншим груп. Лише у питанні №3 запитувалось про різницю у порівнянні з жінками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Для обробки даних був використаний метод контент-аналізу, за допомогою якого підраховувалася відсоткова частота типових відповідей. За 100% бралася загальна кількість відповідей на кожне питання в окремих групах. Кількість відповідей була більшою, ніж кількість досліджуваних осіб через те, що на одне запитання часто висловлювалося декілька відповідей.

Обговорення результатів. Спочатку розглянемо спільні для експериментальних і контрольної груп питання.

Щодо відмінностей, які існують між жінками з традиційною та нетрадиційною сексуальною орієнтацією, більшість лесбіянок відмітили, що вони «не мають бажання когось вразити своїм зовнішнім виглядом», тобто не фарбуються, зручно вдягаються тощо (17,3%). Також частими виявилися відповіді, що вони є «більш самостійними» та «мають рівноправ'я з партнеркою у виконанні побутової роботи» (по 13,5%). Рідше ними були згадані: «більша впевненість у собі» та «чоловіки сексуально не приваблюють» (по 9,6%), «особливої різниці не має» (7,7%), що вони «мужніші», більш «усестороннє розвинуті» та «частіше отримують оргазм» (по 5,8%), а також

мають «ширше коло спілкування» (3,8%). Поодинокі відповіді стосувалися того, що вони «не сприймають жінок як суперниць», «мають стимул змінити ставлення суспільства до нетрадиційної сексуальної орієнтації», їм властиві «свобода мислення» та «нестандартність у поглядах».

У більшості відповідей бісексуалок простежується думка, що вони «впевненіші у собі» (28,6%) ніж жінки з традиційною сексуальною орієнтацією. Також велика частина відповідей стосувалася того, що «особливої різниці немає» (23,8%). Крім того, вони себе вважають «мужнішими» (14,3%), «більш самостійними» (9,5%) та такими, що «мають ширше коло спілкування» (9,5%). У поодиноких відповідях ними відмічалось, що вони більш «усестороннє розвинуті», «частіше отримують оргазм» і «не намагаються вразити інших власним виглядом».

Жінки з традиційною сексуальною орієнтацією найчастіше бачать розбіжності з лесбіянками та бісексуалками в тому, що вони кохають чоловіків (28,0%). Вони також доволі часто не знаходять особливої різниці (22,8%). У 10,5% відповідях досліджувані цієї групи відмітили, що мають різні цілі та спосіб життя з жінками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. До цієї відповіді наближуються і такі думки, як: «Відрізняємось життєвими пріоритетами: сім'я з чоловіком та власними дітьми» (8,8%) та «світоглядом» (7,0%). З вагою в 7% зустрілися уявлення, що різниця в тому, що вони самі «жіночніше» та «слабкіше». З меншою частотою були висловлені спостереження, що вони більш охайні та доглянуті (3,5%), більше дотримуються звичайних норм, установок (3,5%) та більш хазяйновиті (1,8%).

Таким чином, за думкою жінок з різними сексуальними орієнтаціями у них усіх багато спільного. Таке уявлення виявилось переважно характерним для бісексуалок, які поєднують в собі дві «полярні» сексуальні орієнтації, тобто дійсно можуть порівняти все це «на власному досвіді», а не на основі певних соціальних стереотипів. Таку особливість, як «більша впевненість у собі» також найчастіше висловлювали бісексуалки, а жінки з традиційною орієнтацією назвали протилежну до цієї категорію: те, що вони слабкіше. Очевидну думку,

що різниця полягає у коханні чоловіків або жінок, в найбільшій мірі висловили жінки з традиційною сексуальною орієнтацією. Багато відповідей гетеросексуалок також стосувалося різниці у «світогляді та способі життя», але і такі відповіді є достатньо шаблонними та недиференційованими. Цікаво, що цими полярними групами відмічається різне відношення до зовнішнього вигляду, але в кожній групі власне відношення вважається перевагою: лесбійки пишаються тим, що вони не «зациклені» на враженні, яке викликають в інших, а гетеросексуалки цінують те, що вони доглянуті.

На наступне, спільне для всіх груп досліджуваних, питання щодо відносин з чоловіками та ставлення до них, більшість лесбійок повідомили про дружні стосунки (43,3%) та добре ставлення (13,3%). Також нерідко (по 10,0%) зустрічалися відповіді нейтрально-негативного характеру: «по-різному», «нейтрально», «дратують своєю нав'язливістю». У поодиноких відповідях спостерігалися згадування, що «близько до себе не підпускаю», «заради дитини могла б жити з чоловіком», «поводжусь як з молодшими братами», «зможу з геєм народити дитину».

Більшість жінок з подвійною сексуальною орієнтацією повідомили про наявність інтимних та романтичних відносин з чоловіками (27,8%), також про дружні стосунки (22,2%) та відмінне відношення до них (16,7%). Рідше (по 11,1%) зустрілися відповіді: «нормальне ставлення» і «одружена», та у поодиноких випадках: «позитивне ставлення» і «відносини не складаються».

У гетеросексуальних жінок найбільш поширені відповіді відображали «відмінне відношення» (22,7%), «дружні стосунки» (18,2%) та «позитивне відношення» (15,2%). Доволі часто зустрілися згадування про «інтимні та романтичні відносини» (10,6%), підкреслювання, що їм «з чоловіками простіше, ніж з жінками» (10,6%) та вказування на «нормальне ставлення» (9,1%). Небагато жінок сформулювали власні відповіді словами: «люблю чоловіків» (4,5%) та «поважаю чоловіків» (3%) і у поодиноких випадках прозвучали згадування про «ділові відносини», «нейтральне ставлення», «без чоловіків себе не уявляю», «завищені вимоги до чоловіків».

На питання: «Яким Ви бачите своє майбутнє життя?», жінки з одностатевою сексуальною орієнтацією найчастіше відповідали: «одностатева родина з дітьми та онуками» (27,8%), «мати дітей, зачатих нетрадиційним шляхом» (16,7%), «мати постійного сексуального партнера-жінку» (8,3%), «разом з коханою провести все своє життя» (8,3%). Рідше (по 5,6%) зустрілися відповіді: «нестача коштів, сварки з батьками», «відсутність стабільності», «страх в старості залишитися самотньою», «в старості подорожувати», «усиновити дитину». У поодиноких відповідях згадувалось про «старість в оточенні родичів, друзів», «бути незалежною», «дітей не буде», «бути вільною, не маючи зобов'язань».

Жінки з подвійною сексуальною орієнтацією найчастіше висловлювали уявлення про «життя з коханою людиною, неважливо якої статі» (27,8%), «щасливих дітей, зачатих природним шляхом» (23,5%), «гідну старість» (23,5%). У поодиноких відповідях згадувалося про «родину, чоловіка та дітей», «професійне самоствердження», «старість в оточенні чоловіка, дітей та онуків» та «родини не буде, самотня старість».

У жінок з гетеросексуальною орієнтацією на перше місце вийшли уявлення про «старість в оточенні чоловіка, дітей та онуків» (52,4%), на другому місці – «професійне самоствердження» (14,3%), далі – «в старості подорожувати з чоловіком, ходити на танці, виховувати онуків» (9,5%), «спільний відпочинок» та «щасливі діти (зачаті природним шляхом) (по 7%)». Рідкіше зустрілися формулювання – «родина, чоловік та діти», «гідна старість» (по 4,8%).

На питання щодо хворобливості жіночих одностатевих відносин майже усі жінки з нетрадиційною сексуальною орієнтацією відповіли «ні». Лише одна лесбійка відповіла: «Ні. Хоча імовірно в залежності від причин», та одна бісексуалка висловила думку, що: «у деяких – це хвороба, у деяких – від народження». Думки жінок гетеросексуальної орієнтації розділилися: 48,6% не вважають це хворобою, а 37,1% вважають. 5,7% припустили, що «це психологічна травма, яка проявляється в сексуальній сфері», та в окремих

відповідях згадувалося, що «це не хвороба, а недолік самоствердження», «це не хвороба, а помилка виховання», «це не хвороба, а стиль життя».

Далі проаналізуємо питання, які призначалися окремо або жінкам з нетрадиційною або з традиційною сексуальною орієнтацією.

Жінки з одностатевою та подвійною сексуальною орієнтацією на питання: «коли Ви зрозуміли, що у Вас нетрадиційна сексуальна орієнтація?», найчастіше відповідали: «в 16 років, хоча весь час подобалися дівчата» (лесбіянки – 34,3%, бісексуалки – 40%) та «в 12-13 років» (по 20% як у лесбіянок, так і у бісексуалок). 14,3% лесбіянок з самого дитячого садка розуміли, що їм більше подобаються дівчата. Взагалі, майже усі відповіді лесбіянок містили згадування, що їм увесь час більше подобались дівчата: «в 10 років, хоча весь час подобались дівчата» (3,2%), «в 18 років» (8,6%), «все життя тягло до дівчат, але остаточно зрозуміла в 22 роки» (5,7%), «в 24 роки, хоча весь час подобались як хлопчики, так і дівчатка» (3,2%). У відповідях бісексуалок це останнє формулювання зустрілося частіше – у 13,3%. У них також зустрілася відповідь «у середній школі» (13,3%) та «у 19 років, коли відпочивала з подругою на морі» (6,7%).

Наступне питання до експериментальних груп стосувалося плюсів та мінусів їхньої нетрадиційної сексуальної орієнтації. Щодо переваг лесбіянки вказали на «відсутність зобов'язань» та «безпечніший секс» (по 21,2%), «можливість бути такою як є, ні під кого не підлаштовуватись» (18,2%), «можливість розвиватися як особистість» (15,2%), «краще розуміння між жінками» та «мінусів немає» (по 12,1%). Більшість бісексуалок відмітили в якості переваги «краще розуміння між жінками» (38,9%), «різноманітність сексу» (33,3%), «більша віддача в сексуальному плані від жінки, ніж від чоловіка» (16,7%) та «мінусів немає» (13,3%).

Серед проблем, пов'язаних зі своєю орієнтацією, лесбіянки вказали на «нерозуміння з боку батьків» (29,8%), «негативне сприйняття суспільством» (25,5%), «неможливість зачати природним шляхом дітей від коханої людини» (12,8%), «коло сексуальних партнерів обмежене, з віком складніше знайти

партнера» (10,6%), «брехня вдома і на роботі» (8,5%), «нетривалі відносини» (6,4%), «неможливість прилюдно виражати почуття» (4,3%) та «тяжко влаштуватися у житті» (2,1%). Бісексуалки неприємними сторонами своєї орієнтації вважають ті ж самі проблеми, що і лесбійки: «негативне сприйняття суспільством» (37,5%), «неможливість прилюдно виражати почуття» (25%), «нерозуміння з боку батьків», «брехня вдома і на роботі» (по 12,5%). В поодиноких відповідях було згадано про «нетривалість відносин» та «ця орієнтація (бісексуальна) – це помилка природи, якщо б могла – змінила б її».

Намагаючись зрозуміти, як ставляться жінки з традиційною сексуальною орієнтацією до жінок, що від них в цьому сенсі відрізняються, ми виявили, що негативне ставлення відчувають 31,4%. Інші відповіді відображували певні види байдужості або поблажливості, зокрема, відносились нормально – 25,7%, спокійно – 17,1% нейтрально – 14,3% та толерантно – 11,4%. Якогось явно позитивного ставлення не спостерігалось.

На питання, поставлене гетеросексуальним жінкам: «Чи виникало у Вас коли-небудь бажання спробувати себе в одностатевих сексуальних відносинах?», 65,7% з них відповіли «ні», а 34,3% – «так», що свідчить про відсутність у третини з них якогось справжнього психологічного бар'єру проти одностатевих відносин, можливо про сексуальну цікавість або приховану бісексуальну орієнтацію.

Висновки. Всі групи жінок вказали на те, що між ними немає особливої різниці, хоча це уявлення було найбільш характерним для бісексуалок. Значне різноманіття думок лесбійок про відмінності між ними та гетеросексуалками свідчить про те, що вони це питання піддають постійній рефлексії, на відміну від гетеросексуалок, що дають невелику кількість шаблонних відповідей. У відмінностях простежується більша фемінінність гетеросексуалок, та більша маскулінність лесбійок і бісексуалок.

Відношення лесбійок до чоловіків відрізняється наявністю елементів терпляче-негативного ставлення та відсутністю ознак палкого захоплення, яке

присутнє у бі- та гетеросексуалок. Але здебільшого лесбіянки мають з ними дружні стосунки.

Найбільш позитивний та чіткий образ майбутнього мають гетеросексуалки. Менш визначений план майбутнього стосовно статі партнера, з яким вони пройдуть життєвий шлях, мають жінки з подвійною сексуальною орієнтацією. Достатньо визначений образ майбутнього в плані партнера та штучно зачатих або всиновлених дітей мають лесбіянки. Але їхні уявлення включають і негативні побоювання та готовність до певної соціальної ізоляції.

Як лесбіянки і бісексуалки, так і значна частина (фактично більше 60%) жінок з традиційною сексуальною орієнтацією не вважає, що сексуальний потяг до осіб власної статі є наслідком хвороби. Проте, майже 40% впевнені саме в хворобливості такого стану.

Найчастіше усвідомлення власної нетрадиційної орієнтації у жінок як з одностатевою так і з подвійною орієнтацією приходить на ранній та пізній підлітковий вік, коли активізується лібідо через дозрівання сексуальної сфери. Але у лесбіянок і на більш ранніх вікових етапах постійно присутній усвідомлений потяг до осіб своєї статі, лише остаточне розуміння цього може іноді затримуватися до 12-24 років.

За нечисельні переваги власної сексуальної орієнтації, які здебільшого зводяться до кращого розуміння з сексуальним партнером, відсутності зобов'язань та безпечнішого сексу, жінкам з нетрадиційною орієнтацією доводиться платити ціною засудження з боку родини та суспільства, необхідності ховатися та брехати, неможливості мати дітей природним шляхом, обмеженості кола партнерів, швидкоплинності відносин.

У перспективі планується вивчити та порівняти особистісні профілі жінок з різними сексуальними орієнтаціями та простежити їхній зв'язок з віком.

Література:

1. Бутовская М. Л. Тайны пола. Мужчина и женщина в зеркале эволюции / М. Л. Бутовская. – Фрязино: Век 2, 2004.

2. Гавриляка Н. А. Психологические особенности женщин с однополой сексуальной ориентацией / Н. А. Гавриляка, Е. Л. Луценко // Материалы III международной научно-практической конференции «Теория и практика гендерных исследований в мировой науке» 5-6 мая 2012 г., г. Пенза, РФ. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://sociosphera.ucoz.ru/index/konferencii_2012/0-106
3. Карпенко А. Л. Гомосексуальность в профессиональной сфере деятельности / А. Л. Карпенко // Теория и практика гендерных исследований в мировой науке: материалы II международной научно-практической конференции 5–6 мая 2011 года. – Пенза – Махачкала – Ереван: Научно-издательский центр «Социосфера», 2011. – С. 60-62.
4. Кон И. С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви / Кон И. С. – М.: Издательство АСТ - Олимп, 2003.
5. Augelli A. Lesbian, Gay, and Bisexual Identities over the Lifespan: Psychological Perspectives / A. Augelli, C. Patterson. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
6. Diamond L. Female Bisexuality From Adolescence to Adulthood: Results From a 10-Year Longitudinal Study / L. Diamond // Developmental Psychology. – 2008. – Vol. 44, N. 1. – P. 5–14.
7. Hammack Ph. The Story of Sexual Identity / Ph. Hammack, B. Cohler. – Oxford: Oxford University Press, 2009.
8. Patterson C. Sexual Orientation Across the Life Span: Introduction to the Special Section / C. Patterson // Developmental Psychology. – 2008. – Vol. 44, N. 1. – P. 1–4.
9. Статистические данные о сексуальной ориентации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Статистические_данные_о_сексуальной_ориентации
10. Маерчик М. Сексуальные ориентации, которые мы выбираем / М. Маерчик // Зеркало недели - №3, 29 января 2005 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://zn.ua/SOCIETY/orientatsii,_kotorye_my_vybiraem-42381.html